

KÓRKEM SHÍĜARMALARDA DIALEKTLIK METAFORALARDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Xalmuratova D.Ya.

Ájiniyaz atındaĝı NMPI tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703740>

Annotaciya: *Maqalada kórkem shıĝarmalardıń tilinde qollanılĝan dialektlik metaforalar, olardıń qollanılıw ózgeshelikleri haqqında sóz etildi.*

Gilt sózler: *kórkem shıĝarma, dialektizm, metafora, dialektlik metafora.*

Аннотация: *В статье обсуждаются диалектные метафоры, используемые в языке литературных произведений, и особенности их применения.*

Ключевые слова: *художественное произведение, диалектизм, метафора, диалектная метафора.*

Annotation: *The article discusses the dialectal metaphors used in literary works and their usage characteristics.*

Keywords: *literary work, dialectism, metaphor, dialectal metaphor.*

Kórkem ádebiyat stilistikasında sózge ayrıqsha sulıwlıq, ózgeshelik baĝıshlawda kórkem sóz iyesiniń sóz marjanların túrlendirip, kórkem stilistikalıq boyawlar menen oqıwshı júreginen orın alıwı úlken sheberlilikke talap etedi. Hár qanday kórkem shıĝarmanıń qunlılıĝı jazıwshınıń qanshelli qáleminiń ótkirlilegen: onıń hárqanday sózdi orınlı qollanıwında, hárqanday kórinis, waqıyaĝa, hár bir obrazĝa ózinshelik ózgeshelik baĝıshlawda kórinedi.

Dialektizmlerdi kórkem shıĝarmada stilistikalıq maqsette, túrli troplar sheńberinde qollanıw - kórkem sóz ustasınıń tiliniń baylıĝın, kórkemlik sapasın arttırıwda áhmiyetli orındı iyeleydi. Bunda ásirese, aymaqlıq leksikanıń kórkemlew quralları xızmetinde keliwi jazıwshınıń shıĝarmanı milliyligimizge say qunlı dóretpeler jaratıwına múmkinshilik beredi. Avtor dialektizmlerdi kórkemlew quralları xızmetinde paydalanĝanda belgili bir uĝımdı jergilikli, milliy boyawlar menen berip, kórkem shıĝarmanıń ekspressivligin arttıradı.

Metafora-kórkem shıĝarmalarda kórkemlew quralları sıpatında júdá ónimli qollanıladı. Metafora arqalı avtor ápiwayı qubılıstı obrazlı, tásirli etip súwretleydi. Kórkem ádebiyat tiliniń birden-bir ayrıqshalıĝı onıń obrazlılıq-ekspressivlik xarakterinde kórinetuĝın bolsa, onda sózdiń obrazlı ekspressivlik mánisin dóretywge sebepshi bolatuĝın tiykarĝı qurallardıń biri metaforalardıń ornı girewli degen sóz [Berdimuratov E. 1973:112]. «Metafora» ataması birinshi mártebe Izokrat tárepinen «Evagorus» shıĝarmasında qollanıĝan. Kóshiriwdiń bul túri eki nárese yamasa hádiyse arasındadı hár

qanday tárepten uqsaslıqqa tiykarlanadı. Metaforalıq mániler insanıń sırtqı kórinisine, fizikalıq hám ruwxıy jaǵdayına, dene aǵzalarınıń háreketine, ómir basqıshlarına, kiyim-kenshekler hám olardıń bóleklerine tiykarınan júzege keliwi múmkin [Jo'rayeva B., Sharipova O. 2023:34].

Metafora kórkem shıǵarmaǵa ayırıqsha reń beredi. Onıń járdemi menen kórkem ádebiyatta hár túrli obrazlar jasaladı. Emocionallıq hám ekspressivlik tásir arqalı oqıwshı yaqı tınlawshınıń názerin ózine awdaradı. Ol álemdi, dúnyanı qalay qabıllap, onı qalay túsingenimizdiń tımsalı. İnsan túrli emociyalardı basınan keshiredi, tuwrı mánidegi hám ápiwayı sózler menen ishki keshirmelerdi, gúyzelislerdi, saǵınısh hám nalısh sezimlerin jetkeriw múmkin emes. Astarlı, awıspalı mánide, obrazlı, kewilge qonımlı metafora kóp sózlerdi almastıradı. Sonlıqtan da, jazıwshı-shayırlar metaforizaciya usılın dóretiwshilik iskerliginde kóbirek qollanadı [Ótepbergenova G. 2024:72-73].

Dialektlik metafora - bul belgili bir aymaqta qullanılıwı menen parıqlanıp, kórkem shıǵarmalarda aymaqtıń til baylıǵınıń, tariyxıy-mádeniy uǵımlarınıń, sonıń menen birge emociya menen obraz jasawdıń kórkem belgisi boladı. Dialektizmler metafora bolǵanda, óziniń tiykarǵı mánisinen alıslap, awıspalı, kórkem mánige kóshedi. Bunday metaforalarda dialektlik leksemalar adamnıń minezin, tábiyat qubılısın, ishki sezimlerin obrazlar arqalı sheberlilik penen, sózdiń sánin keltirip jetkeriledi. Kórkem shıǵarma tilinde qullanılatuǵın dialektlik metaforalar avtordıń tillik sheberliliǵın kórsetip beriw menen birge, sol aymaqtıń mádeniyatı, dúnyatanımın ashıp beriwde áhmiyetli roldi atqaradı. Ásirese dialektlik sıpattaǵı metaforalar belgili bir aymaqtıń leksikalıq ózgesheligin ǵana emes, sol aymaqqa tiyisli tillik belgisin, tirishilik tájiriyesin, dúnyatanımın súwretlewge qatnasadı. Usınday metaforalardıń biri qaraqalpaq xalqınıń bazı bir aymaqlarında qullanılatuǵın «shımalay» sózi. *Shımalay* sózi ádebiy tilde *qumırısqa* degen mánide qullanıladı. Kórkem shıǵarmalarda bul sóz tuwrı mánisinen awıslap, tildiń súwretlew quralına ótkende metaforalıq xızmetke kóshedi. Mısalı:

Men de jurı qusap tasınǵan,

Bir **japakesh shımalayman**. (I.Yu, 16-b.)

Bunda uqsatılıp atırǵan predmet - lirikalıq qaharman I bet formasında bildirilgen. Uqsaytuǵın predmet - shımalaydıń japakeshligi, miynetkeshligi lirikalıq qaharmanǵa kóshirilgen. Shayır bunda ózin shımalayǵa uqsatadı, yaǵnıy adamnıń obrazı janzat arqalı súwretlenip berilgen. Biraq *shımalay* sóziniń leksikalıq mánisi -ápiwayı qumırısqa emes, bul jánlik arqalı miynetkeshlik, tirishilikniń ǵamına berilgen obraz súwretlengen. Sonı da ayıp ótiwimiz kerek, I. Yusupov hesh waqıtta sózdi, hár bir ǵaptı orınsız, tiykersız qollanǵan emes. Onıń ózin shımalayǵa uqsatıwında úlken máni bar. Qumırısqa túrkiy dúnyatanımda miynetkeshlikniń, uqıplılıqtıń simvolı bolıp tabıladı. Bunda shayıır óziniń

miynetkeshligin tınıp-tınshımaytuđın shımalayğa uqsatıp, metaforalıq súwretlew arqalı shıgarmanıń kórkemliligin asırđan. V. Aqqojına óziniń arnawlı maqalasında qumırısqań kiyeli jáńlikler qatarına kiretuđınlıđın aytıp ótedi [Aqqojına V. 2016: 21-22]. Qumırısqa sózi Mahmud Qashqariydiń sózliginde *ċūhumāli*, **қарїнча** (ođuzsha), **қарїнчак** (ođuzlarda) [M. Qashqariy 1963: 178,385,195] túrinde ushırassa, qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde **shımalay** dep ayıldı. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliginde shımalay - qumırısqań mayda túri ekenligi ayıldıń bolsa [Nasırov D., Dospanov O. 1983: 348], qumırısqa sózi Tájikstanda jasawshı qazaqlardıń tilinde *shımaldıriq* [Sađıntıqova F., Bisembaeva J. 1990:100-106], qubla xorezmlilerdiń tilinde *qarınja* [1971: 157] túrinde ushırasadı.

Til biliminde dialektologiya etnografiya menen tıđız baylanısta boladı. Sebebi hár bir xalıqtıń turmısı, úrp-ádeti, mádeniyatı, eń aldı menen, tildegi sózlerde, belgili bir aymaqta jasap atırđan dialekt wákılleriniń sóylewinde óz sáwleleniwın tabadı [Nurjanov O. 2024:9]. Etnografiyalıq dialektizmler kórkem shıgarmalarda belgili bir aymaqtıń jasaw tirishiligini, úrp-ádet, dástúrlerin, mádeniyatınıń ózine tán bolđan belgilerin tillik ózgesheligi arqalı ashıp beredi. Dialektlik metaforalardıń etnografizmler quramında keliwi shıgarma tiliniń baylıđın bildiredi: Bir kewli buzıq **aq mılıqlardıń** kózi tiyip júrmesin... (A. S., Sónbeytuđın juldız, 73-b.)

Bunda *aq mılıqlar* sóz dizbegi tuwra mánide mılıq emes, kózi tiyiwı múmkin bolđan adamlardı awıspalı mánide súwretlep, jawız qural bolđan mılıqqa uqsatıp, yağnıy olardıń kózi de mılıqtay atıp túsedı, zıyan keltiredi degen mánide qollanıłđan. Bundağı uqsaslıq belgiler-zıyan tiygiziw qásiyetinde. Demek, aq mılıqlar sóz dizbegi kózi qattı adamlar degen mánide bolıp, metafora boladı. Jazıwshı bul dialektlik metafora arqalı qaharmannıń tili menen milliy koloritti kórsetiw, jaman kóz dep atamay, jaman kózdi mılıqtıń oğı menen teńep, onıń kúshin tásirli etip súwretlep, xalıqtıń isenim-inanıwın til arqalı kórkemlep súwretlegen. Xalqımızdıń tilinde aq mılıqtıń kózi - kózi qattı adamnıń názeri jaman awhalğa hátteki ólimge alıp keledi degen isenim bar. Bul dialektizmnıń tiykarında diniy isenimler jatadı, yağnıy adamnıń tańlanıwı nátiyjesinde payda bolđan jaman kúshlerdiń, jawız ruwxlardıń jabısıwınan payda bolđan ırım dep túsiniledi. Xalqımızda bul **kóz tiyiw**, **kózigiw**, al kishkene balalarda bolsa **iyt tiyiw**, **iytleniw** dep ataladı hám buğan xalqımız shın kewlinen isenip, ózlerin jaman kózlerden qorđaw maqsetinde *kóz monshaq*, *ilgeshek* yamasa *qızıl reńli narseler* tağıp júredi, qaltasına *duz* salıp júredi. Máselen, adam qolına kóz monshaq tağıp júrese, eger ol adamğa kóz tiyse, qolınan kóz monshaq jerge úzilip túsedı, yağnıy jaman adamnıń kózi *kóz monshaqqa* ótedi dep túsiniledi. Bul ırımlardı M.Begniyazov «Unamalı maqsetke bađdarlanđan ırımlar menen baylanıslı til birlikleri» dep atap, bunday ırımlar xalıq tárepinen isenimge iye,

belgili waqıya-hádiyse arqalı jaqsılıqtı gózlew, jaqsı islerdi ámelge asırıw, belgili jaman sırtqı faktorlardan qorgaw yamasa tárbiya quralı sıpatında alıp qaraladı. Bunda qıyalıy waqıyalar tiykarında jaqsı maqsetke gózlenedi,- deydi [Begniyazov M. 2024: 58-59]. Xalıq arasında kózikken adamdı hár túrli ámeller menen emleydi. Máselen, úyge birew kelip, sol adamnıń kózi tiygen bolsa, ol ketkennen soń úydiń qapılarınıń tutqışlarına qaynağan suw quyıp shıǵadı hám sol suwdı kózikken balaǵa ishkizedi, jáne de sol adamnıń kózi tiydi dep gúmanlansa, onıń kiyiminiń bir shetin alıp, kózikken balanı aylandırıp tütetip shıǵadı. Al, úylerin jaman názerden qorgaw ushın úyiniń dárwaza joqarısına *duz, qızıl renli tawar, úsh múyesh túrindegi tumar, qoshqardıń gellesin* qıstırıp qoyadı.

Solay etip, dialektlik metaforalar kórkem shıǵarmanıń obrazlılıǵın, tásirliiligin asırıwda áhmiyetli orındı iyelelep, oqıwshınıń júregin jawlap alıwshı kúshke iye ekenligin kórsetedi. Kórkem shıǵarma tilinde dialektlik metaforalardıń qollanıwı jazıwshınıń kórkemlik maqsetine xızmet etiwı menen birge, belgili bir aymaqtıń tillik ózgesheligin saqlap, shıǵarmanıń kórkemliliǵın asıradı. Kórkem sóz iyesi dialektlik metaforalar arqalı qaharmannıń obrazın, onıń ishki dúnyasın, ortalıǵın isenimli túrde súwretleydi. Dialektlik metaforalar xalıqtıń altın ǵáziynesi retinde bahalanıp, kórkemlew qurallarınıń ayırıqsha, ózgeshe túrinen sanaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкіс, 1973.
2. Jo'rayeva B., Sharipova O. "TIL VA IMLO MUAMMOLARI" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Metaforaning tilshunoslikda namoyon bo'lishi va ilmiy ahamiyati. Toshkent-2023.
3. Otepbergenova G. I. Yusupov lirikasında troplardıń kórkemlik xızmeti. Fil. il. boy. filosofiya dok. (PhD) il. dár. alıw ushın us. disser. Nókis, 2024.
4. Аққожина В.К. Жәндік атауларының лингвомәдениеттанымдық мәни. Абылай хан атындағы ҚазХКЖӘТУ ХАБАРШЫСЫ “ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы 1 (40) 2016.
5. Махмуд Кошкарий Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) уч томлик. III том, Тошкент, 1963.
6. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1983.
7. Сағындықова Ф., Бисембаева Ж. Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Местные особенности в казахском языке. Тәжікстан қазақтарының тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер. Алматы, «Ғылым», 1990.
8. Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, «Фан», 1971.
9. Nurjanov O.E. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografizmlari.. Monografiya. Toshkent, «Bookmany print», 2024.
10. Бегниязов М. А. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң үйренилиўиниң теориялық тийкарлары хэм олардың анализи. Илим хэм жәмийет. №4, 2024.
11. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1977.